

4. Игошев К. Е. Преступность и ответственность несовершеннолетних: Социально-психологический очерк. - Свердловск: Средне-Уральское книжное издательство, 1973. - 160 с.
5. Миньковский Г. М. Профпедagogика правонарушений среди молодежи. - К.: Вища школа, 1985. - 56 с.
6. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. - М.: Политиздат, 1982. - 255 с.
7. Махов Ф. С. Подросток и свободное время. - Л.: Лениздат, 1982. - 152 с.
8. Орбан Л. Э. Становление личности. - М.: Луч, 1992. - 112 с.
9. Трудный подросток /Под ред. В. А. Тагенко. - К.: Радянська школа, 1985. - 174 с.

The article deals with the question of adolescent's personality development in the conditions of non-formal groups. The peculiarities of the formation of non-formal groups and mechanisms of their conversion into criminal organizations are analyzed. The ways of the formation of juvenile delinquents are revealed.

ПІДЛІТОК І СОЦІАЛЬНІ ЯВИЩА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Підлітковий вік в сучасній психології визначається як період особистісного становлення (О. М. Леонт'єв (1), А. В. Петровський (2), Д. Т. Фельдштейн (3)). Поява якісно нового рівня самосвідомості, у зв'язку з яким у підлітків з'являється зовсім нова позиція щодо відношення до себе і оточуючого середовища - виступає своєрідним психологічним критерієм підліткового віку. Якщо молодший підліток у своїх діях, в деякій мірі, обмежується контролем з боку дорослих, то для старшого підлітка такий контролюючий механізм стає непридатним у зв'язку з новим уявленням підлітка про себе. Тепер переконавання підлітків базується на аналізі мотивів реалізації відповідних вчинків, але залежать від того, як підліток ставиться до конкретної людини, яка здійснила той чи інший вчинок.

У відповідності із класифікацією Л. Кольберга, більшість підлітків знаходиться на "конвенційному рівні" морального розвитку. Тобто, моральні норми, які пред'являються підлітку, виступають в узагальненій формі і не дають "рецептів поведінки" на всі можливі випадки життя. Тільки реальні мотиви особистості підлітка можуть стати основою його морального вибору, бо тільки в даному випадку вчинок, який зроблений підлітком, можна оцінити як моральний, тобто такий, який детермінований не тільки розумінням людиною зв'язку, а й усвідомленням нею необхідності морального вчинку для себе особисто.

З позитивним ставленням підлітка до самого себе виникає потреба у загальному позитивному визнанні як особистості. Але з новими формами поведінки, які вимагаються від підлітка суспільними нормами, він проходить період адаптації щодо майбутніх соціальних ролей, які чекають на нього в більш зрілому віці.

Нерівномірність, яка властива процесу розуміння і засвоєння підлітком соціальних норм, пояснюється тим, що у будь-яких своїх діях неповнолітній прагне підкреслити свою незалежність і самостійність. Тому даний процес стає імпульсивним, так як випливає

не із загаль-ноприйнятних норм поведінки, а з тих обставин, в яких знаходиться підліток. Пояснюється це тим, що дотримання будь-яких суспільних норм вимагає від неповнолітнього стовідсоткового їх виконання, тобто свого роду обмеження власних інтересів. Підлітку здається, що будь-яке дотримання норм обмежує його право на самостійний творчий розвиток. Цим самим виробляється стійка установка щодо неприйнят-тя соціальних норм, яка суттєво затруднює їх розуміння.

Проблемність процесу розуміння підлітками соціальних норм сьогодення пояснюється тими умовами, перед якими вони опинилися і з однієї сторони - вакуум соціальних і моральних ідеалів, обумовлений крахом соціальної системи, - з другої - відсутність або нестатність вже існуючих альтернативних норм і цінностей, відповідно з якими підліток зміг би планувати своє майбутнє.

Роль, яка відводиться соціальним нормам у процесі розуміння і оцінки підлітками соціальних явищ надзвичайно вагома. З однієї сторони, їх усвідомлення являється важливим фактором формування регулятивних механізмів психіки підлітка, з другої - стають зовнішнім орієнтиром, критерієм щодо розуміння і оцінки підлітком його соціального оточення.

Осмилюючи різноманітні соціальні явища, підліток, перш за все, співвідносить їх з моральними нормами, які прийняті суспільством. Схвалення і розуміння отримують ті дії та вчинки, які адекватні моральним нормам, і навпаки, будь-які відхилення щодо моральних вимог - засуджуються підлітком. Але, поряд з цим, постає запитання, на основі яких критеріїв дається та чи інша оцінка поведінки людей, для яких явищ суспільного життя може застосовуватись моральна оцінка. Деякі дослідження передбачають, що давати моральну оцінку можна усій діяльності людини, так як "нема діяльності нейтральної до моральності" (3, 4).

Звідси можна зробити висновок, що поділ людських вчинків на моральні і аморальні не витримують критики, і, те, що "тільки штучно ізолювавши людину від соціального середовища, можна говорити про те, що її дії можуть не мати морального змісту" (4; 28). Інші вважають, що предметом людської оцінки можуть бути не всі дії,

так як не всі конкретні прояви людської практики володіють моральними якостями.

Як зазначалось раніше, становлення особистості сучасного підлітка, його життєве самовизначення розглядається як процес детермінований соціально-економічними факторами існування суспільства; як двосторонній, що означає входження індивіда в систему суспільних відносин, як самодетермінований, який передбачає не пасивного індивіда, а особистість, що активно змінює навколишнє середовище і себе в ньому; як прогресивний, але не позбавлений елементів стихійності, неорганізованості, нерівномірності (5; 14). Дане тлумачення дозволяє розглядати цей процес як динамічний, що передбачає можливість його вдосконалення. Важливим в характеристиці даного процесу є наявність тісного взаємозв'язку між ціннісними системами. Останню слід розуміти як складний регулятор людської життєдіяльності, який відображає у своїй структурній побудові та змісті особливості об'єктивної дійсності, в котру включається і зовнішній для людини світ, і сама людина у її об'єктивних характеристиках (6; 68). Цінність з точки зору розуміння і оцінки людиною соціальних явищ, означає все те, що торкається її як суб'єкту - її свідомості і самосвідомості. Усвідомлення людиною об'єктів соціальної дійсності як цінностей вимагає забезпечення деяких особливостей психологічних умов. Зокрема, важливу роль у цьому відіграє оцінювальна діяльність людини, яка спрямована не тільки на усвідомлення предмету, але і на оцінку його властивостей.

Виходячи з даного твердження, ми намагались розглянути динаміку розвитку ціннісних орієнтацій підлітків в залежності від соціокультурного середовища.

Результати наших досліджень показують суттєву зміну спрямованості в ЦО підлітків, яка залежить і від зміщення акцентів в процесі міжособистісних відносин, і від умов життя, в цілому, і від тих змін, які відбуваються в суспільстві.

Так, молодші підлітки відрізняються від старших високим рівнем допитливості в широкому розумінні цього слова. Бурхливий процес суспільних перетворень значно розширює рамки сфери пізнання неповнолітніх, і дуже часто їх зацікавленість виходить за межі сучасного. Особливу зацікавленість у підлітків викликає особис-

тість людини та її можливості. Пізнавальні питання в значній мірі несуть у собі особистісне забарвлення, тому важко провести межу між питаннями пізнавального і особистісного характеру.

В ході проведеного нами дослідження за допомогою різних методів було зафіксовано і проаналізовано більше сотні запитань сучасних підлітків, за допомогою яких вони стараються розуміти і оцінювати соціальні явища. При цьому, їх змістовні особливості відображені в таблиці 1. Отримані результати свідчать про високий рівень тривожності підлітків, їх занепокоєність проблемами майбутнього, взаємовідносинами між ровесниками та дорослими. На цьому віковому етапі спостерігається зниження інтересу підлітків до мистецтва, знань, систематичної самоосвіти. На прикладі сьогодення, підлітки помічають, як молоді люди, не маючи професійної освіти, не володіючи відповідним запасом необхідних знань і умінь здійснюють різноманітні фінансові справи і наживають на цьому значні прибутки. Такі явища суттєвим чином девальвують систему суспільних цінностей, породжують значні суперечності в орієнтаціях підлітків, що значно ускладнює процес їх морального становлення.

Таблиця 1

Актуальність проблем сучасних підлітків

З а п и т а н н я	% від заг. кількості	
	Мол. підл.	Стар. підл.
Я і моє майбутнє	5,3	5,8
Проблеми взаємовідносин	10,1	10,7
Питання війни і миру	9,4	9,2
Проблеми екології	5,6	5,6
Моя сім'я	5,8	5,1
Сфера дозвілля	6,9	7,7
Фізичний розвиток, спорт	4,8	4,8
Загальноосвітня школа	8,1	7,9
Самоосвіта, самовдосконалення	7,3	8,7
Я і мій характер	5,1	6,4
Статевий розвиток, секс	4,4	6,4
Професійне самовизначення	4,6	5,8
Наука і техніка	8,8	6,2
Життя оточуючих людей	9,4	6,1
Історія України	4,4	3,6

Суспільствотворчі процеси: зміна виробничих відносин, розширення приватного сектору економіки, входження України в систему світового ринку та ін. спричиняють невизначеність і хиткість системи розуміння і оцінки соціальних явищ. Результати, які представлені в даній таблиці, дозволяють прослідкувати зі зміною суб'єктивної значущості тої чи іншої сфери життя від молодшого підліткового віку до старшого. Так у останніх значно зростає інтерес до професійного самовизначення. Підліток починає орієнтуватися не тільки на престиж тієї чи іншої професії, аде саме це забезпечує соціальний статус, суспільне визнання і значущість власної особистості, а й на рівень оплати, який гарантує йому професія. Тому більше 40 відсотків запитань пов'язані із майбутньою професією. Відбувається трансформація ближніх цілей у цілі більш віддалені, пов'язані із майбутнім підлітка.

Аналіз результатів дослідження свідчить, що молодші підлітки цікавляться питаннями, які в основному, стосуються життя інших людей, в той час, як старші починають вирішувати проблеми власного життя (професійне самовираження, особистісне самовдосконалення і ін.). Зрозуміло, що це є індикатором більш зрілого особистісного розвитку, а саме наявності стійкого прагнення до перетворення світу і самого себе. Хоча, на жаль, такий високий рівень спостерігається тільки у невеликій групі старших підлітків (близько 30%), в той час, коли зростає кількість підлітків, які характеризуються суспільною пасивністю.

За результатами наших досліджень найбільше підлітки цінують чесність (85, 2%), добродіяльність (56,3%), скромність (55,1%), правдивість (44, 7%), що свідчить про переважання духовних цінностей над матеріальними і глибокого їх розуміння та усвідомлення. Однак, ми не можемо не вказати на зростання тенденції переоцінки цінностей. Молодь, яка розуміє і критично оцінює ганебні явища суспільного життя (політичні та економічні афери, корупція вищих владних структур тощо), починає надавати перевагу матеріальним цінностям. Якщо раніше така ситуація кваліфікувалася тільки як негативна, то зараз, однозначно негативно оцінювати її не можна. Більш того, вона свідчить про перебування духовної сфери особистості сучасних підлітків. Підтвердженням цього є наступні результати: 56, 8 %

опитаних підлітків хотіли б займатися приватним бізнесом; 22 % операціями з грошима, цінними паперами.

Крім того, одержані дані дають нам підставу констатувати, що і в мотиваційній сфері підлітка відбулись суттєві зміни. Вони пов'язані, в основному, з свідомим чи несвідомим нав'язуванням засобами масової інформації агрибутів іноземної культури. І хоча чесність, совість, порядність, правдивість залишається ще для 70 % опитаних підлітків актуальними життєвими цінностями, ми виявили деякі нові тенденції. Так, приблизно у половині опитаних підлітків спостерігаються суттєві відмінності у спрямованості і значимості їх ідеалів, якщо для 12 % молодших підлітків ідеалом виступає суперлюдина на зразок А. Шварцнегера, С. Сталоне, 6,2 % захоплюються надлюдською майстерністю ведення рукопашного бою, то на відміну від них, орієнтиром для старших підлітків стає людина ерудована, освічена, а також та, що досягла значних успіхів у приватному бізнесі і підприємницькій діяльності. Моральні пошуки у світі цінностей, формування ідеалів, вибір теми і необхідних засобів складають основу моральної діяльності особистості, завдяки якій стає можливою її світоглядна орієнтація та моральне самовизначення (7; 30).

Тобто, система ціннісних орієнтацій забезпечує цілеспрямованість особистості, формує її ставлення до явищ навколишнього світу, інших людей, до самої себе, і визначає сутнісні характеристики світогляду людини та її життєвої концепції.

Слід відзначити, що питання про психологічну роль оцінок тих чи інших соціальних явищ як важливого регулятора діяльності і поведінки достатньо проблемний у психології. Так, Б. Г. Ананьев (8) стверджував, що педагогічна оцінка впливає і на поведінку, і на формування якостей особистості дитини. Л. І. Божович (9), Л. С. Славіна (10) вияснили, як оцінка знань впливає на відношення до літнини в сім'ї і школі, що в першу чергу виявляється у її ставленні до навчання. П. М. Якобсон (11), розкриваючи особливості розвитку молодшого учня, показав, що в процесі навчання формується не тільки вміння оцінювати себе і своїх однолітків, але і на основі успіхів (неудач) створюється рівень домагань дитини.

Дані про те, що самостійна моральна оцінка слугує критерієм розумового розвитку, отримала Н. А. Менчинська (12). Л. І. Ру-

вінський вважає, що оціночні судження, які є компонентом моральної свідомості і самосвідомості, виражають засвоєння моральних норм, "шляхом оцінки і переживання узагальненого соціального досвіду" (13; 35). Радіна К. Д. приходить до висновку, що у підлітків оцінка вчинків іншої людини і навіть відношення до неї залежить від того, як підліток оцінює відношення цієї людини до себе, наскільки він вважає це відношення справедливим.

У дослідженнях І. М. Підберезіна розглядається питання про становлення у школярів внутрішніх критеріїв в оцінці вчинків. Автор приходить до висновку, що поступово моральні критерії із зовнішніх трансформуються у внутрішні. Ефективність даного процесу залежить від умінь дітей і юніків у мотиваційну сторону вчинку і від міри узагальнення відповідного морального досвіду школяра.

Досліджуючи моральну оцінку підлітків власних і чужих вчинків, Т. В. Драгунова дійшла висновку, що глибина і адекватність розуміння дітьми моральних вчинків залежить від міри їх проникнення у внутрішню сутність вчинків (мотиву), від вміння розкривати і правильно розуміти конкретні взаємовідносини. Автор стверджує, що з віком діти глибше виникають у внутрішні сторони вчинків і приєднують до розуміння всієї ситуації, в якій він здійснений. Разом з тим, зауважимо, що оцінка підлітком соціальних явищ не зводиться до аналізу окремих вчинків, дій, вимагаючи формування у людини, яка розвивається, образу навколишнього середовища, яке дозволяє йому організувати свою діяльність.

Різні аспекти суспільного устрою - це і є один із типів соціальних явищ, який потребує осмислення і відображення у свідомості молодшої людини. Тому при розгляді процесу оцінки сучасними підлітками соціальних явищ, необхідно враховувати наступне: підліток, як ніхто інший, потребує чітких стабільних соціальних уявлень, за допомогою яких можна було б осмислити явища навколишньої дійсності. І те, що процес розуміння і оцінки соціальних явищ завжди органічно пов'язаний із становленням особистості молодшої людини, вимагаючи від неї постійної відповіді на запитання "Хто я?" - цим самим, тісно взаємопов'язуючись із моральним розвитком.

1. Леонтьев А. В. Деятельность. Сознание. Личность. - М., 1981.
2. Петровский А. В. Личность в общении и деятельности: Межвуз. об. науч. трудов. Ульяновский гос. пед. ин-т им. УГПН, 1985. - 102 с.
3. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе. - М.: Педагогика, 1989. - 206 с.
4. Кабатченко М. В. Воспитание нравственного сознания старших подростков в единстве с их поведением: Автореф. дисс... канд. псих. наук. - Киев, 1978.
5. Прихожан А. М. О возрастном подходе в нравственном воспитании детей // Вопросы психологии. - 1981. - № 2. - С. 143 - 149.
6. Українська психологія: сучасний потенціал. Матеріали Четвертих Костюківських читань - ВЗ-х томах. - К.: Вид-во ДОП. - 1996. - Т. 1.
7. Костів В. І. Методика виявлення рівня моральної вихованості дітей із неповних сімей. - Івано-Франківськ, 1996. - С. 113 - 118.
8. Ананьев Б. Г. Общие проблемы дидактики и психологии начального обучения: Материалы научного совещания АПН РСФСР / Под ред. Б. Г. Ананьева и А. А. Люблинской. - 1959.
9. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии, 1978. - № 2. - С. 47 - 56.
10. Славина Л. С. Знать ребенка, чтобы воспитывать. - М.: Знание, 1976. - 64 с.
11. Якобсон П. М. Эмоциональная жизнь школьника. - М.: Просвещение, 1966.
12. Меншинская Н. А. Психологические закономерности формирования научного мировоззрения // Психология формирования и развития личности / Под ред. Л. И. Анцыферовой. - М.: Наука, 1981.
13. Рувинский Л. И. Нравственное воспитание личности. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981.

Different aspect of social - this is one of the types of social phenomenon, which needs to be comprehended and to reflect in consciousness of a young person.

On article is viewed the process of understanding and appraisal of teenagers social phenomenon, which fundamentally connected with attitude to his personally.